

INTERNATIONAL ARCHEOLOGY, ART HISTORY AND CULTURAL HERITAGE CONGRESS

November 13-14, 2021 / Adana-Turkey

THE PROCEEDINGS BOOK

EDITED BY

Assoc. Prof. Dr. Mehmet Ali AKKAYA

Dr. Kenan BEŞALTI

ISBN: 978-625-7464-49-9

www.izdas.org

INTERNATIONAL ARCHEOLOGY, ART HISTORY AND CULTURAL HERITAGE CONGRESS

November 13-14, 2021 / Adana/Turkey

(THE PROCEEDINGS BOOK)

EDITOR

Assoc. Prof. Dr. Mehmet Ali AKKAYA

Dr. Kenan BEŞALTI

All rights of this book belong to IKSAD. Without permission can't be duplicate or copied.

Authors are responsible both ethically and juridically

IKSAD Publications – 2021 ©

Issued: 26.11.2021

ISBN: 978-625-7464-49-9

Bu Kitabın Tüm Hakları IKSAD Yayınevi'ne aittir.
Yazarlar etik ve hukuki olarak eserlerden sorumludurlar.

IKSAD Yayınevi – 2021 ©

Yayın Tarihi: 26.11.2021

ISBN: 978-625-7464-49-9

CONGRESS ID

CONGRESS TITLE

INTERNATIONAL ARCHEOLOGY, ART HISTORY AND
CULTURAL HERITAGE CONGRESS

DATE and PLACE

November 13-14, 2021 / Adana, TURKEY

ORGANIZATION

IKSAD GLOBAL
iksadinstitute.org
iksad.org.tr
iksadyayinevi.org

ORGANIZING COMMITTEE

Dr. İlkül KAYA
Dr. Kenan BEŞALTI
Dr. Sehrana KASIMİ
Dr. Berna YILDIRIM ATEŞ
Dr. Can ERPEK
Dr. Servet ÖZKAN
Gönül EDEŞLER
Neslihan BALCI

NUMBER of ACCEPTED PAPERS - 57

NUMBER of REJECTED PAPERS - 13

PARTICIPANTS COUNTRY

Turkey-24, Africa-1, Azerbaijan-2, Brazil-1, Greece-1, South Korea-1,
India-7, Indonesia-1, Iranian-2, Canada-1, Kazakhstan-6, Malaysia-1, Moldova-1,
Nigeria-1, Pakistan-2, Russia-2, Sri Lanka-1, Ukraine-1, Vietnamese-1

*Double blinded evaluation proces

INTERNATIONAL ARCHEOLOGY, ART HISTORY AND CULTURAL
HERITAGE CONGRESS

November 13-14, 2021 / Adana, Turkey

(THE PROCEEDINGS BOOK)

www.izdas.org/arkeolojikongresi

SCIENTIFIC COMMITTEE

Prof. Dr. Fazilet Duygu SABAN-Cukurova University
Prof. Dr. Muntazir MEHDI-NUML
Prof. Dr. Ramazan GAFARLI-AMEA
Assoc. Prof. Dr. Halil Özyiğit-Pamukkale University
Assoc. Prof. Dr. Hatice Burçin ŞOLT-Zonguldak Bulent Ecevit University
Assoc. Prof. Dr. Mehmet KUTLU-Pamukkale University
Assoc. Prof. Dr. Sehrana KASIMİ-AMEA
Assist. Prof. Dr. Ghanshyam Barman-Uka Tarsadia University
Dr. İlgül KAYA-Yozgat Bozok University
Dr. Bakiye YÜKMEN EDENS-Cukurova University
Dr. Berna YILDIRIM ATEŞ
Dr. Can ERPEK-Nevşehir Hacibektaş Veli University
Dr. Christopher EDENS-Cukurova University
Dr. Fatih GÜLŞEN-Cukurova University
Dr. Ipek DURUKAN-Mersin University
Dr. Kenan BEŞALTI-Ministry of Culture and Tourism
Dr. Mohamed SEES-Ankara Hacı Bayram Veli University
Dr. Nermin TANBUROĞLU-Cukurova University
Dr. Servet ÖZKAN-Mustafa Kemal University
Dr. Violla MAKHZUM-İslamic University of Lebanon

INTERNATIONAL ARCHEOLOGY, ART HISTORY AND CULTURAL
HERITAGE CONGRESS

November 13-14, 2021 / Adana, Turkey

(THE PROCEEDINGS BOOK)

www.izdas.org/arkeolojikongresi

INTERNATIONAL ARCHEOLOGY, ART HISTORY AND CULTURAL HERITAGE CONGRESS

November 13-14, 2021, Adana / TURKEY

CONGRESS PROGRAM

**INTERNATIONAL ARCHEOLOGY, ART HISTORY AND CULTURAL
HERITAGE CONGRESS**

November 13-14, 2021 / Adana, Turkey

(THE PROCEEDINGS BOOK)

www.izdas.org/arkeolojikongresi

Meeting ID: 815 3697 6190

Passcode: 112233

Önemli, Dikkatle Okuyunuz Lütfen

- ❖ Kongremizde Yazım Kurallarına uygun gönderilmiş ve bilim kurulundan geçen bildiriler için online (video konferans sistemi üzerinden) sunum imkanı sağlanmıştır.
- ❖ Online sunum yapabilmek için <https://zoom.us/join> sitesi üzerinden giriş yaparak "Meeting ID or Personal Link Name" yerine ID numarasını girerek oturuma katılabilirsiniz.
- ❖ Zoom uygulaması ücretsizdir ve hesap oluşturmaya gerek yoktur.
- ❖ Zoom uygulaması kaydolmadan kullanılabilir.
- ❖ Uygulama tablet, telefon ve PC'lerde çalışıyor.
- ❖ Her oturumdaki sunucular, sunum saatinden 5 dk öncesinde oturuma bağlanmış olmaları gerekmektedir.
- ❖ Tüm kongre katılımcıları canlı bağlanarak tüm oturumları dinleyebilir.
- ❖ Moderatör - oturumdaki sunum ve bilimsel tartışma (soru-cevap) kısmından sorumludur.

Dikkat Edilmesi Gerekenler- TEKNİK BİLGİLER

- ◆ Bilgisayarınızda mikrofon olduğuna ve çalıştığına emin olun.
- ◆ Zoom'da ekran paylaşma özelliğine kullanabilmelisiniz.
- ◆ Kabul edilen bildiri sahiplerinin mail adreslerine Zoom uygulamasında oluşturduğumuz oturuma ait ID numarası gönderilecektir.
- ◆ Katılım belgeleri kongre sonunda tarafınıza pdf olarak gönderilecektir
- ◆ Kongre programında yer ve saat değişikliği gibi talepler dikkate alınmayacaktır

IMPORTANT, PLEASE READ CAREFULLY

- ❖ To be able to attend a meeting online, login via <https://zoom.us/join> site, enter ID "Meeting ID or Personal Link Name" and solidify the session.
- ❖ The Zoom application is free and no need to create an account.
- ❖ The Zoom application can be used without registration.
- ❖ The application works on tablets, phones and PCs.
- ❖ The participant must be connected to the session 5 minutes before the presentation time.
- ❖ All congress participants can connect live and listen to all sessions.
- ❖ Moderator is responsible for the presentation and scientific discussion (question-answer) section of the session.

Points to Take into Consideration - TECHNICAL INFORMATION

- ◆ Make sure your computer has a microphone and is working.
- ◆ You should be able to use screen sharing feature in Zoom.
- ◆ Attendance certificates will be sent to you as pdf at the end of the congress.
- ◆ Requests such as change of place and time will not be taken into consideration in the congress program.

**Before you login to Zoom please indicate your name surname and hall number,
exp. S1-H1 Serdar ÖZBİLEN**

**INTERNATIONAL ARCHEOLOGY, ART HISTORY AND CULTURAL
HERITAGE CONGRESS**

November 13-14, 2021 / Adana, Turkey

(THE PROCEEDINGS BOOK)

www.izdas.org/arkeolojikongresi

Date: 13.11.2021
Session-1 Hall-1
MODERATOR: Assoc. Prof. Dr. Ali Akın AKYOL

AUTHORS	UNIVERSITY INSTITUTION	TOPIC TITLE
Serdar ÖZBİLEN	Ankara Hacı Bayram Veli University	BIRKLEYN CAVES IN THE CONTEXT OF TANGIBLE AND INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE
Assist. Prof. Dr. Sinem ÜSTÜN TÜRKTEKİ	Bilecik Sheikh Edebali University	THE FUNCTIONS OF STAMPS IN WESTERN ANATOLIA DURING THE EARLY BRONZE AGE: ASSESSMENT IN THE LIGHT OF KULLUOBA EXAMPLES
Assist. Prof. Dr. Yavuz YEĞİN	Ardahan University	THE FIGURE OF THE HOLY RIDER IN LATE ANTIQUE GEMS AND AMULETS
Assist. Prof. Dr. Csilla Balogh	Istanbul Medeniyet University	CONFLUENCE OF CULTURES – AVAR-GERMANIC CULTURAL CONTACTS AND FUSION IN EARLY MEDIEVAL CENTRAL EUROPE IN THE LIGHT OF THE LARGEST AND RICHEST AVAR CEMETERY AT ZAMÁRDÍ-RÉTIFÖLDEK (HUNGARY)
Assist. Prof. Dr. Mehmet OK & Assist. Prof. Dr. Handegül CANLI	Kahramanmaraş Sutcu Imam University	THE CULT OF HERAKLES AT HERAKLEIA SALBAKE IN KARIA
Assist. Prof. Dr. Erdiñ BURULDAĞ	Cankiri Karatekin University	A LOOM WEIGHT FROM ALEXANDRIA TROAS
Assist. Prof. Dr. Gülşah ÖZDEMİR	Sivas Cumhuriyet University	THE ARTIST WHO DESIGNED HIS OWN DEATH: VAN GOGH, BAS JAAN ADER AND ANNA MENDIETA
Assoc. Prof. Dr. Ali Akın AKYOL & Prof. Dr. Yusuf Kağan KADIOĞLU	Ankara Hacı Bayram Veli University & Ankara University	ARCHAEOLOGICAL ANALYSIS OF ISTANBUL YENIKAPI MARMARAY GLASS FINDS
Mustafa Tolga ÇIRAK & Serhan MUCUR	Hittite University & Ahi Evran University	BIOARCHAEOLOGICAL STUDY ON THE HEALTH OF THE PEOPLE OF PARION MONUMENTAL 6

Date: 13.11.2021

Session-1 Hall-2

MODERATOR: Assoc. Prof. Dr. Mehmet Ali AKKAYA

TURKEY TIME: 12:00-14:30

AUTHORS	UNIVERSITY INSTITUTION	TOPIC TITLE
Dr. Seda GEDİK	--	SHAHMARAN AS A CULTURAL HERITAGE ELEMENT REFLECTIONS ON ART AND LITERATURE
Lect. Dilber YILDIZ	Namik Kemal University	THE USE OF KILIM, WHICH IS A CULTURAL HERITAGE IN TERMS OF SUSTAINABILITY AND ONE OF THE HAND-WOVEN MATS, IN CLOTHING DESIGN
Negin DERAHSHAN HOUREH	Ankara Hacı Bayram Veli University	CLEANING METHODS OF CANVAS PAINTING
Şahin AKI	Sakarya Taraklı Municipality	RESTORATION AND CULTURAL HERITAGE IN THE CITTASLOW TARAKLI CONSERVATION WORKS
Assoc. Prof. Dr. Mehmet Ali AKKAYA & Res. Assist. Özgür POLAT	Izmir Katip Celebi University	THE PLACE OF THEMATIC MUSEUMS IN THE FORMATION AND CONTINUITY OF THE URBAN CULTURAL CLIMATE: THE CASE OF ADANA CINEMA MUSEUM
Serap Lale IŞIK & Assist. Prof. Dr. Betül COŞKUN ÇELİK	Bitlis Eren University	A PLASTIC CANDIL IN DIYARBAKIR MUSEUM
Qənirə Qafarlı	The National Museum of history of Azerbaijan	ON A WORK BY THE PAINTER SADIG SHARIFZADE (BASED ON MATERIALS OF THE NATIONAL MUSEUM OF HISTORY OF AZERBAIJAN)
Dr. Hüda SAYIN YÜCEL	Kırıkkale University	ART IN THESMOPHORIA, WOMAN AND DINNER TRIANGLE
Assist. Prof. Dr. Özlem MURAZ	Kırıkkale University	FROM ANCIENT CERAMIC POTS TO PAINTING ART: SCENES OF LOVE and MARRIAGE

INTERNATIONAL ARCHEOLOGY, ART HISTORY AND CULTURAL HERITAGE CONGRESS

November 13-14, 2021 / Adana, Turkey

(THE PROCEEDINGS BOOK)

www.izdas.org/arkeolojikongresi

Date: 13.11.2021
Session-1 Hall-3

MODERATOR: Sydney Engelbert Ganggang

TURKEY TIME: 12:00-14:30

AUTHORS	UNIVERSITY INSTITUTION	TOPIC TITLE
Ainur Abdeshova & Asel Shayakhmet	Al-Farabi Kazakh National University	IDEAS OF PANTURKISM IN THE MAGZHAN ZHUMABAI-ULY'S WORKS
Sydney Engelbert Ganggang	Keningau Vocational College	REVIVING FOLKLORE LITERATURE THROUGH PUPPETRY, STORYTELLING AND POETRY DURING HOME-BASED LEARNING ACTIVITIES
Nurila Bimakhanbet & Asel Shayakhmet	Al-Farabi Kazakh National University	ONLINE DICTIONARIES IN FORMATION OF STUDENT'S ENGLISH COMPETENCE
Bertea Iulian-Ciprian	"Ion Creangă" State Pedagogical University,	CHALLENGES IN TEACHING MULTICULTURAL CLASSES
Olayinka Akintayo	African Chess School	SHAKABULAN EDUCATIONAL SYSTEM (S. E. S)
Joseph U. Almazan	Nazarbayev University	BARRIERS IN PERFORMING PHYSICAL ASSESSMENT AMONG NURSING STUDENTS: AN INTEGRATIVE REVIEW
Assoc. Prof. Abbas Ali Zarei & Nadimeh Bagheri Sanjareei	Imam Khomeini International University	THE EFFECT OF COGNITIVELY AND EMOTIONALLY ENGAGING ACTIVITIES ON EFL LEARNERS' SPEAKING ANXIETY AND WILLINGNESS TO COMMUNICATE
Gérson Bruno Forgiarini de Quadros & Marciel Pacífico & Prof. Silvano Artur Busch Vergutz	Federal Institute of Rio Grande do Sul & State University of Mato Grosso do Sul	NEUROEDUCATION AND LEARNING: A POTENTIAL TO BE EXPLORED
Dr. Atul Kumar & Dr. Sheetal Darekar & Ms. Pooja Patil & Ms. Heena Ludhria	Y. Patil B-School & African Chess School	VOCAL TO LOCAL AS EFFECTIVE RETAIL MARKETING STRATEGIES FOR SMALL RETAILING BUSINESS IN INDIA 2021

INTERNATIONAL ARCHEOLOGY, ART HISTORY AND CULTURAL HERITAGE CONGRESS

November 13-14, 2021 / Adana, Turkey

(THE PROCEEDINGS BOOK)

www.izdas.org/arkeolojikongresi

Date: 13.11.2021
Session-1 Hall-4

MODERATOR: Assist. Prof. Raweewan Proyrungroj

TURKEY TIME: 12:00-14:30

AUTHORS	UNIVERSITY INSTITUTION	TOPIC TITLE
Assist. Prof. Dr. Manita Matharu	Amity University	SUSTAINABLE CULTURAL TOURISM – AN EXPLORATORY STUDY IN INDIA
Tri Retnaningsih Soeprbowati & Hartuti Purnaweni & Sudarno	Universitas Diponegoro	MANGROVE ECOSYSTEM PASARBANGGI REMBANG, CENTRAL JAVA: FROM HERITAGE, MITIGATE, AND ECOTOURISM DEVELOPMENT
Mohamed Abdul Cader Salfiya Ummah	University of Sri Lanka	CHALLENGES FOR RURAL WOMEN ENTREPRENEURS IN CONSERVATIVE SOCIO-CULTURAL CONTEXT
Assist. Prof. K. R. Padma & K. R. Don & Assoc. Prof. P. Josthna	SriPadmavatiMahilaVisvaVidyalayam (Women’s) University & Bharath Institute of Higher Education and Research (BIHER) Bharath University	MODIFYING CONCEPTS FROM THEORETICAL POPULATION GENETICS AND APPLYING THEM TO CULTURE. CULTURAL PATTERNS OF TRANSMISSIO
Gopal Krishna Jena & Sukanta Chandra Swain	KIIT Deemed to be University	NEED FOR TECHNOLOGY INTERVENTION IN FUNCTIONING OF SHGS RUN BY TRIBAL WOMEN TO PROMOTE TRIBAL CULTURE
Assist. Prof. Raweewan Proyrungroj	Woosong University	THE INFLUENCE OF DIASPORA TOURISM EXPERIENCES ON ANCESTRAL HOMELAND ATTACHMENT: A CASE OF THAI MIGRANTS IN AUSTRALIA

INTERNATIONAL ARCHEOLOGY, ART HISTORY AND CULTURAL HERITAGE CONGRESS

November 13-14, 2021 / Adana, Turkey

(THE PROCEEDINGS BOOK)

www.izdas.org/arkeolojikongresi

Date: 13.11.2021
Session-2 Hall-1
MODERATOR: Dr. Chandrasekharan Praveen

AUTHORS	UNIVERSITY INSTITUTION	TOPIC TITLE
Favour C. Uroko	University of Nigeria	THE IGBO CULTURE, ARCHAEOLOGICAL ARTIFACTS AND MORALITY IN EASTERN NIGERIA
Emmanouil Mavrikos & George Tsekouras	University of the Aegean	A METHOD FOR ENHANCING THE COLOR-BLIND PERCEPTION IN DIGITIZED COLOR ART PAINTINGS
Syeda Qurat ul ain Gilani & Shazia Aziz	Fatima Jinnah Women University & COMSATS University Islamabad	THEMATIC ANALYSIS OF CHEN-K'S RAP SONGS: A PAKISTANIRAP MUSIC GENRE STUDY
Ananda Majumdar	University of Alberta	HOME, MUSIC, MEMORY OF CONGOLESE REFUGEE'S IN UGANDA – A HOPE
Geetanjali Prabhu & Dr. Chumki Biswas	Mangalore University & University of Mumbai	A COMPARATIVE ANALYSIS OF CLASSIC FABLES DRAWN FROM GREEK AND INDIAN TRADITIONS
N.N. Kairanbayeva & Assoc. Prof. Z. Shadkam	Al-Farabi Kazakh National University	SOME OF ONOMASTIC VOCABULARY IN THE RELIGIOUS MANUSCRIPT "QISSA DJENKNAME-I RISALE-I SHAH-I MERDAN"
Fyliak Mariia-Karolina & Shvets Olena	Ukrainian National Forestry University, Lviv, Ukraine	DEVELOPMENT OF KINETIC ART IN THE TERRITORY OF GERMANY
Dr. Chandrasekharan Praveen	Institute of Advanced Study in Education	AN INTERPRETATION OF CULTURE AND HISTORY FROM IMAGES IN ANTIQUE BOOKS

Date: 13.11.2021
Session-2 Hall-2

MODERATOR: Dr. Iosefina BLAZSANI-BATTO

TURKEY TIME: 15:00-17:30

AUTHORS	UNIVERSITY INSTITUTION	TOPIC TITLE
Dr. Iosefina BLAZSANI-BATTO	Azerbaijan University	CULTURAL DIPLOMACY IN REVIVING INTERNATIONAL COMMUNITY HERITAGE
Lonkin S. A	Rostov State University of Economics	NEW ARCHAEOLOGICAL FINDS IN THE KRASNODARSKIY KRAY AS EVIDENCE OF KIEVAN RUS' PRESENCE IN THE REGION IN THE X-XI CENTURIES
Lonkin D. A	Rostov State University of Economics	THE ORIGIN OF RUS'. COMPARISON AND COMBINING OF THE XXI CENTURY THEORIES
Aitmagambetov Duman Ramazanovich	Eurasian National University	FAMINE OF THE 1920S XX CENTURY IN KAZAKHSTAN
Dr. Pham Duc Thuan & Trinh Quoc Gia	Can Tho University	THE VIETNAM – SIAMESE WAR IN THE GEOPOLITICAL CONTEXT OF MAINLAND SOUTHEAST ASIA IN THE NINETEENTH CENTURY
Assoc. Prof. Dr. Mohammadjafar Chamankar	Urmia University	THE ROLE OF US FINANCIAL ADVISERS IN THE EMERGENCE OF THE TREASURY GENDARMERIE IRAN
Dr. Nandkumar M Kamat	Goa University	INTERPRETING THE PETROGLYPHS OF PREHISTORIC SHAMANS OF INDIA'S WEST COAST
Nazira Saibekova	Abai Kazakh National Pedagogical University	RHETORIC SPEECH OF KAZAKH NATION – VALUABLE HERITAGE
Muniza Javed & Assist. Prof. Dr. Asma Seemi Malik & Amjad Mahmood	Lahore College for Women University & National College of Business Administration	“THE IMPACT OF RURAL TO URBAN MIGRATION ON SOCIAL INSTITUTIONS”

INTERNATIONAL ARCHEOLOGY, ART HISTORY AND CULTURAL HERITAGE CONGRESS

November 13-14, 2021 / Adana, Turkey

(THE PROCEEDINGS BOOK)

www.izdas.org/arkeolojikongresi

Date: 13.11.2021
Session-2 Hall-3
MODERATOR: Assoc. Prof. Dr. Halil ÖZYİĞİT

TURKEY TIME: 15:00-17:30

AUTHORS	UNIVERSITY INSTITUTION	TOPIC TITLE
Assist. Prof. Dr. Rümeyşa KARS	Nevşehir Hacı Bektaş Veli University	COPIES OF THREE FOUNDATIONS RELATING TO OTTOMAN ICARETEYN FOUNDATIONS EVALUATION
Assoc. Prof. Dr. Halil ÖZYİĞİT	Pamukkale University	A PUBLIC BUILDING IN CIVRIL, DENİZLİ: A GOVERNMENT BUILDING OR A RECRUITING BUILDING?
Assist. Prof. Dr. Necla KAPLAN	Mardin Artuklu University	A STUDY ON THE IMPORTANCE OF URFA AS A SYRIAC WRITING CENTER (2nd. and 13th. C.)
Azime Ferya AKTAŞ	Mersin Naval Museum	KOVANCILAR FOUNTAINS
Dr. İlkey GÖÇMEN & Prof. Dr. Murat DURUKAN	Mersin University	IUSTINIANUS/ BAC BRIDGE OVER THE CYDNUS RIVER
Dr. Bilge YILMAZ KOLANCI	Pamukkale University	LAUREL SYMBOLISM IN ROMAN EMPIRE
Assoc. Prof. Dr. Ayşegül ŞARBAK	Hittite University	A CASE OF STAFNE BONE CAVITY IN SINOP KEFEVI (BYZANTINE) POPULATION

SÜRYANİ YAZIM MERKEZİ OLARAK URFA'NIN (EDESSA) ÖNEMİ VE EL YAZMALARI (2.- 13. yy)

Dr. Öğretim Üyesi Necla KAPLAN

Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü
ORCID: 0000-0002-2471-9947

Özet

Modern Urfa kentinin, Antik dönemde adı Edessa idi. Osroene Krallığının başkenti olan Edessa, Hıristiyanlık tarihi için de önemli bir yerleşim yeri ve bir merkez olmayı sürdürmüştür. Tarihi kaynaklarda 1. ve 2. yüzyıldan beri bu yörede Hıristiyanlığın görüldüğüne dair veriler sunulmaktadır. Yine tarihi kaynakların aktardığı bilgiye göre; ilk Hıristiyan kralı olarak anılan IX Abgar (MS.179-214) zamanında Edessa bir edebiyat merkeziydi. Hıristiyanlığın bölgede görülmesinden sonra burada önemli piskoposlar yetişmiş ve burası okuluyla aktif bir konumda olmayı başarmıştır. Özellikle Yunancadan Süryaniceye İncil çevirilerinin yapılması burayı dini ve kültürel bir ortama dönüştürmüştür.

Bugün dünyanın çeşitli kütüphane ve müzelerinde korunan yüzlerce Süryanice yazılmış resimli ve resimsiz el yazmaları bulunmaktadır. Bu el yazmaları arasında Edessa merkezli olduğu bilinen eserler dikkat çekici çoğunluktadır. Çalışmada; Edessa'da üretildiği bilinen, şuan mevcut olmayan ancak tarihi kaynaklarda ismi geçen Süryani el yazmaları ile bugün çeşitli koleksiyon ve müzelerde korunan, 2. ve 13. yüzyılları arasına tarihlenen el yazmaları kapsamında Edessa'nın bir yazım merkezi olarak önemine ve tarihi geçmişi değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Urfa (Edessa), Hıristiyanlık, Süryani, El yazma

A STUDY ON THE IMPORTANCE OF URFA AS A SYRIAC WRITING CENTER (2nd. and 13th. C.)

ABSTRACT

The name of the modern city of Urfa in ancient times was Edessa. Edessa, which was the capital of the Osroene Kingdom, continued to be an important settlement and center for the history of Christianity. Historical sources provide data on the presence of Christianity in this region since the 1st and 2nd centuries. Again, according to the information conveyed by historical sources; Edessa was a literary center during the reign of Abgar IX (179-214 AD), who is known as the first Christian king. After the appearance of Christianity in the region, important bishops grew up here and this place managed to be in an active position with its school. Especially the translation of the Bible from Greek to Syriac has transformed this place into a religious and cultural environment.

There are hundreds of Syriac pictorial and unpictured manuscripts preserved in various libraries and museums around the world today. Among these manuscripts, the works known to be based in Edessa are in a remarkable majority. In the study; The importance and historical past of Edessa as a writing center will be discussed within the scope of Syriac manuscripts known to have been produced in Edessa, which are not currently available but mentioned in historical sources, and manuscripts dated between the 2nd and 13th centuries, which are preserved in various collections and museums today.

Giriş

Süryani el yazmaları ile ilgili yaptığımız çalışmalarda, pek çok kere yapım yeri olarak Urfa yani Edessa ismi ile karşılaşmıştık. En erken 2. yüzyıl ve en geç 13. yüzyıl tarihli oldukları bilinen onlarca el yazması, buranın bir yazım merkezi olarak önemine işaret etmektedir. Şimdiye kadar Batılı bilim insanları ve araştırmacılar tarafından yapılmış bilimsel çalışmalarda, sayıları binleri aşan Süryani el yazmalarının katalogları hazırlanmış ve bazıları liste halinde yayımlanmıştır.¹ Ancak şimdiye kadar Urfa'yı bir yazım merkezi olarak değerlendiren bir çalışmaya rastlanmamıştır. Tarihi yazılı kaynaklarda 2. ve 13. yüzyıllarda Urhoy ve Edessa² olarak bilinen bugünkü Şanlıurfa veya genel kullanım olan Urfa³ ismi yerine, "Edessa" ismini kullanarak buranın söz konusu dönemdeki yazım faaliyetlerine göz gezdirilecektir. Edessa'da üretildiği bilinen, şuan mevcut olmayan ancak tarihi kaynaklarda ismi geçen Süryani el yazmaları ile bugün çeşitli koleksiyon ve müzelerde korunan, 2. ve 13. yüzyılları arasına tarihlenen el yazmaları kapsamında, Urfa'nın yani Edessa'nın bir yazım merkezi olarak önemi tarihsel süreç bağlamında değerlendirilecektir.

MS. 2. ve 13. yüzyılları süresince Anadolu, pek çok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bu süreçte; Roma, Pers, Arap ve Selçuklu Türkleri siyasi yönetimi ellerine geçirirken, tüm bu medeniyetlerle yaşayan Süryaniler de her dönem faal olmayı başarmışlardır. Nitekim günümüze gelebilen binlerce yazma eser; Hıristiyan Süryanilerin faaliyetlerini ve kültürel katkılarını göstermektedir. Anadolu'daki bu kültürel zenginlikte, Hıristiyan Süryanilerin merkezlerinden bir tanesi olan Edessa'nın rolü dikkat çekicidir.

¹ Süryani el yazmaları ile ilgili yapılmış pek çok katalog çalışması bulunmaktadır. Bunlardan bazıları: William Wright, Catalogue of the Syriac manuscripts in the British Museum acquired since the year 1838, British Museum, London, 1870, Part I; William Wright, Catalogue of the Syriac manuscripts in the British Museum acquired since the year 1838, British Museum, London, 1870-1872, Part II; William Wright, Catalogue of the Syriac manuscripts in the British Museum acquired since the year 1838, British Museum, London, 1870-1872, Part III; Anton Baumstark, Geschichte der syrischen Literatur, Bonn, 1922; Carl Nordenfalk, Die Spätantiken Kanontafeln, O. Isacsons boktryckeri, Göteborg, 1938; William Henry Paine Hatch, (1875); An Album of Dated Syriac Manuscripts (2. Basım) A. Academy of Arts and Sciences, Boston, 1946; Jules Leroy, Les manuscrits syriaques à peintures, I, Paris, 1964; Sebastian, P. Brock, "A Tentative Check List of Dated Syriac Manuscripts up to 1300", Hugoye: Journal of Syriac Studies, 15(1), 2012, s.21-48; Sebastiyen. P. Brock, "Manuscripts Copied in Edessa", Orientalia Christiana: Festschrift für Hubert Kaufhold (Ed. P. Bruns and Luthe, H. O.), Harrassowitz, Wiesbaden, 2013, s.109-127; Grigory Kessel, "Manuscript collection of the Syrian Orthodox church Meryemana in Diyarbakır: A preliminary survey", Manuscripta Syriaca Des sources de première main, ed. Françoise Briquel Chatonnet et Muriel Debié, Cahiers d'études syriaques 4, Geuthner, 2015. p. 79-123. Yine Edessa'da yapıldığı bilinen yazmanın bulunduğu katalog çalışması için bkz. Sirarpie Der Nersessian, The Chester Beatty Library A Catalogue Of The Armenian Manuscripts, Vol. 1, Hodges Figgis & Co. Ltd, Dublin, 1958.

² İÖ. 304 yılında Selevkos Nikator tarafından yeniden kurulan kente "Edessa" adı verilmiştir bkz. E.R. Hayes, Urfa Akademisi (Çev. Yaşar Güneç), Yaba Yayınları, İstanbul, 2002, s.21; ayrıca bkz. J. B. Segal, Edessa: "The Blessed City", Clarendon, Oxford, 1970, s.15-16.

³ Urhoy'dan türediği kabul edilen Urfa isminin, Türk döneminden önce kullanıldığına dair bir bilgi mevcut değildir bkz. Segal, 1970, s.3; Amir Harrak, The Ancient Name of Edessa. Journal of Near Eastern Studies 51(3), 1992, s.211.

Hıristiyanlığın Edessa'ya Gelişi

Edessa,⁴ Yukarı Mezopotamya'da, Roma'nın Doğu eyaletlerinden ve ilk Hıristiyan krallık olan Osroene'nin⁵ başkentidir (Harita). Geç Antik Çağ'da; Paganist, Yahudi, Hıristiyan ve diğer (Marcion, Maniheist, Elkesait gibi) inançların birlikte yaşadığı;⁶ Aramice, İbranice, Latince, Yunanca ve Partça dillerinin kullanıldığı karma bir kültüre sahipti.⁷ Bu bağlamda Kent, antik dönemden beri bir kültür merkezi ve Süryanice edebiyatının beşiği konumundadır⁸ Nitekim Erken Hıristiyanlık tarihi için de önemli kentlerden bir tanesi olmuştur.⁹ MS. 200 yılı civarında Edessa'ya¹⁰ Hıristiyanlığın, Havarî Thomas'ın¹¹ bir öğrencisi olan Addai (Thaddaeus) tarafından getirildiği aktarılmaktadır.¹² 3. yüzyılda kent, Romalıların eline geçmeden önce Pers hâkimiyetinde ve Pers kültürüyle donatılmış "Perslerin Şehri"dir.¹³

⁴ Harrak, 1992, s.209; Hugh Kennedy, Syria, Palestine and Mesopotamia, The Cambridge Ancient History, 2001, s.592. Ayrıca bkz. Bruce M. Metzger, The Early Versions Of The New Testament: Their Origin, Transmission, and Limitations, Oxford University Press, Oxford, 2001, s.5.

⁵ Osroene (Oshroene/Osrhoene), Roma İmparatorluğu'nun doğu sınırında bulunan krallıklardandı. Part egemenliğindeyken 114 yılında Romalıların eline geçti ve 214 yılında Roma eyaletiydi bkz. Zafer Duygu, Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antik Çağ, Divan Kitap, 2016, s.31, Dipnot: 2. Ayrıca bkz. Ayda Kaplan, "The Shape of the Letters and the Dynamics of Composition in Syriac Manuscripts (Fifth-Tenth Century)", Ruling The Script in The Middle Ages (Ed. Marco Mostert), Utrecht Studies in Medieval Literacy 35, Brepols Publishers n.v., Turnhout, Belçika, 2016, s.379

⁶ Segal, 1970, s.44.

⁷ Edessa'nın erken tarihi ile ilgili tarihi detaylı bilgi için bkz. Harrak, 1992, s.209-214; Edessa'nın kültür ortamı ve bu ortamın sakinlerine ait yazıt, belge ve arşiv bilgilerinin detayı için bkz. Muriel Debié, "The eastern provinces of the Roman Empire in Late Antiquity", The Syriac World (Ed. Daniel King), Routledge, 2019, s.11-17.

⁸ Baumstark, 1922, s.9; Harrak, 1992, s.209.

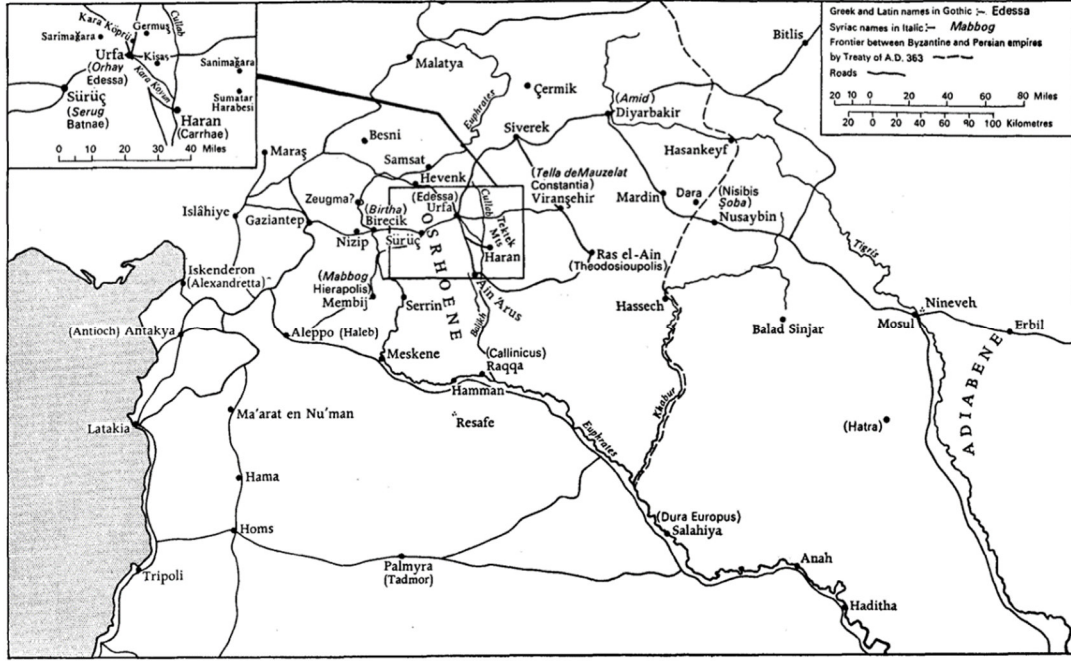
⁹ Bkz. Segal, 1970, s.69; bkz. Hayes, 2002, s.11-18.

¹⁰ Philip Jenkins, The Lost History of Christianity. Harper Collins, New York, NY, 2008, s.54.

¹¹ İsa ölümünden dirilip göğe yükseldikten sonra, On İki Havariden biri olan Tomas'ın ilahi bir hareketle Edessa'ya gönderildiği aktarılmaktadır bkz. Eusèbe De Césarée, Histoire Ecclésiastique (Çev. Gustave Bardy), 1-4, Du Cerf, Paris, 1986, s.41, 51.

¹² Metzger, 2001, s.5; Mark DelCogliano, Syriac monasticism in Tur Abdin: a present-day account, Cistercian Studies Quarterly 41(3), 2006, s.312.

¹³ Mehmet Çelik, Edessa'dan Urfa'ya, Atılım Üniversitesi TTAUAM yayınları, Ankara, 2007, s.178.

Harita: Edessa ve Çevresi (Segal 1970'dan alıntı)

4. yüzyılda Edessa, Hıristiyanlık tartışmalarında önemli bir merkez ve dindar bir Hıristiyan şehri olarak nitelendirilmektedir.¹⁴ İlâveten, Hıristiyan Süryani literatüründe Edessa, “Kutsanmış Şehir” olarak anılmaktadır.¹⁵ Süryani Hıristiyanlığının, Edessa'dan yukarı Mezopotamya'daki diğer bölgelere yayıldığı ileri sürülmektedir.¹⁶ Hıristiyanlığın bölgede görülmesinden sonra burada önemli piskoposlar yetişmiş ve burası okuluyla aktif bir konumda olmayı sürdürmüştür.¹⁷ Özellikle Yunancadan Süryaniceye İncil çevirilerinin yapılması burayı dini ve kültürel bir ortama dönüştürmüştür.¹⁸ Nitekim kaynakların aktardığı bilgiye göre; Ermeni bilgin Mesrop Mashtots (MS.362-440),¹⁹ Ermeni alfabesini yarattıktan sonra farklı yazarların, dini ve din dışı konulu el yazmalarını aramaları için Edessa'ya, Konstantinopolis'e ve Roma'ya bilginlerini göndermiştir.²⁰

¹⁴ Debié, 2019, s.11-22.

¹⁵ Bkz. E.A. Wallis Budge, *The Book of Governors: the Historia Monastica of Thomas, Bishop of Marga A.D. 840*, London, K.Paul, Trench, Trübner, 1893, s.81. Öte yandan Edessa, Havari Thomas'ın kalıntlarıyla süslenmiş Mezopotamya'nın sadık halkının şehri olarak da anılmaktadır bkz. Eusebius Werke, *Die Griechischen Christlichen Schriftsteller. der Ersten Drei Jahrhunderte*, ed. Eduard Schwartz ve Theodor Mommsen. J. C. Hinrichs, Leipzig, 1908, s.1008; Addai ve Abgar'ın, şehitler Shmona, Gurya ve Habbib'in kutsal kalıntıları ve Aziz. Thomas, Aziz Cosmas ve Aziz Damian'in cesetlerinin bulunduğu türbelerinin burada bulunması nedeniyle Urfâ (Edessa) Hıristiyan alemi için bir hac merkezidir bkz. Segal, 1970, s.109.

¹⁶ DelCogliano, 2006, s.312.

¹⁷ Aziz Suryal Atiya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, İstanbul, Doz Yayınları, 2005, s.273.

¹⁸ Debié, 2019, s.17-18.

¹⁹ Ermeni Rahip Mesrop Mashtots (MS.362-440), Ermeni alfabesini ve Ermeni Kilisesi'ni geliştirmiştir. Daha detaylı bilgi için bkz. Robert W. Thomson, *The Fathers in Early Armenian Literature*, from *Studia Patristica* 12, Berlin, 1975, s. 457-470; ayrıca, İlhami Tekin Cinemre, *The Rise of Armenian Historiography in the Late Antiquity: Mythology and History*. *Journal of History Culture and Art Research*, 8(2), 2019, s.1-12. doi:<http://dx.doi.org/10.7596/taksad.v8i2.2123>.

²⁰ Thomson, 1975, s.459. Mesrop, Ermeni kültürünü zenginleştiren ve pekiştiren bir çeviri programı başlatmıştır bkz. Metzger, 2001, s.156-157.

Bu bilgi, Edessa'nın bu dönemde idari olmasa da dini ve kültürel açıdan, Konstantinopolis ve Roma kadar önemli bir merkez olduğunu düşündürmektedir.

Günümüzde yeteri kadar bilgi sahibi olamadığımız pek çok kilisenin burada inşa edildiği bilinmektedir. Özellikle 4. ve 5. yüzyılda piskoposlar tarafından bir dizi kilise burada inşa edilmiştir.²¹ Piskopos Hiba (436–57) tarafından On iki Havarilere adanmış bir kilise ve şehir dışında St. Sergios Kilisesi'nin inşa edildiği aktarılmaktadır.²² Erken Hıristiyanlık açısından ruhani ilk merkezlerden olan Antakya Kilisesi, bütün doğu eyaletlerinde dinsel otorite konumunda olmuştur. Edessa da ruhani önderlik merkezi olarak Antakya'ya bağlanmıştır.²³

Edessa'da Hıristiyan Süryani El Yazma Faaliyetleri

Edessa'nın uzun bir tarihi süreçte Hıristiyan dini etkinliklerine ve edebiyatına ev sahipliği yaptığı bilinmektedir.²⁴ Eski Ahit'in İbraniceden Süryaniceye yapılmış çevirisi olan Peşitta'da²⁵ ve Yunancadan çevrilmiş ilk edebi metinlerde, Antik dönemde Edessian denilen Klasik Süryanice dili kullanılmıştır. Bu çeviri faaliyetleriyle standart bir metin yaratımına katkı sunulmuş olabileceği düşünülmektedir.²⁶

Araştırmacılara göre; İncil'in Süryanice'ye ilk çevirisi Tatian tarafından 172 yılında Edessa'da hazırlanmıştır.²⁷ Dört İncil'in uyumu ve birleşik bir versiyonu olan Diatessaron²⁸ adı verilen bu çevirinin o sıralarda Edessa'da dolaşımında olduğu sanılmaktadır.²⁹ Bu versiyon günümüzde mevcut değildir. Günümüze gelmiş bilinen en eski Süryanice el yazmaları olan British'teki (Add.12150) 411 tarihli ve St Petersburg'taki (1) 462 tarihli el yazmaları da Edessa'da kopyalanmıştır.³⁰ Erken dönem Edessa hakkında bilgi veren, yazarı bilinmeyen ve muhtemelen 6. yüzyılda yazıldığı düşünülen “Edessa Kroniği” MÖ. 132 ile MS. 540 yılları arasında kapsayan kronolojik olayları aktarmaktadır.³¹ Bu eser, 201 yılında yaşanmış sel felaketini, 303'te Edessa surlarının yıkılışını ve o dönemde faydalanılan edebi ve dini arşivi hakkında fikir veren önemli bir kaynaktır.³²

²¹ İnşa faaliyetleri ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Segal, 1970, s. 181-190.

²² Kennedy, 2001, s.604.

²³ Atiya, 2005, s.198; Hayes, 2002, s.63.

²⁴ Bazı kaynaklarda 900 yıl olarak geçmektedir bkz. Hayes, s.11. Ancak 2. yüzyıldan 1238 yılına kadar tarihlenebilen eserlerin varlığı, buranın 1000 yıldan fazla bir süre edebiyat merkezi olduğunu göstermektedir.

²⁵ Peşitta (pşitta): “Basit” ve “tek” anlamına gelen Süryanice bir kelimedir. 2. yüzyılda İbraniceden Süryaniceye çevrilmiş Eski Ahit ve Yeni Ahit'in 4. yüzyılda oluşturulmuş Süryanice İncil versiyonudur. Detaylı bilgi için bkz. Kutlu Akalın ve Zafer Duygu, Süryani Literatürü, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, 2017, s.46-47.

²⁶ Debié, 2019, s.17-18.

²⁷ Segal, 1970, s.69, 43.

²⁸ Diaterraron; Yunanca bir kelimedir. Dörtlü İncil metninin uyumu ve bütünlüğü için hazırlanmış bir derlemedir bkz. Hayes, 2002, 50; Akalın ve Duygu, 2017, s.14.

²⁹ Segal, 1970, s.80. Bazı kaynaklarda Helenceden Süryaniceye yapılmış bir çeviri olarak geçen Diatessaron'un, daha sonra çok sayıda kopyalandığı, özellikle 4. yüzyılda birçok kimsenin elinde bu çeviri nüshalarının olduğu aktarılmaktadır bkz. Hayes, 2002, s. 63-66.

³⁰ Hatch, 1946, s.13; Debié, 2019, s.18.

³¹ Edessa Kroniği ile ilgili bilgi için bkz. Baumstark, 1922, s.99-100; Sebastian P. Brock, Syriac Historical Writing: A Survey of the Main Sources, Journal of the İraqi Academy (Syriac Corporation) 5, 1979/1980, s. 3.

³² Hayes, 2002, s.14.

Günümüzde bilinen önemli yazarlar Edessa'da yetişmiştir. Edessalı filozof-teolog Bardaisan³³ (154–222), eserleri günümüze ulaşmamış olsa da, bilinen ilk Süryani Hıristiyan yazardır.³⁴ O, monarşi döneminde Edessan edebiyatının devi olarak kabul edilir.³⁵ 4. yüzyılın başlarında hem Edessa (bugünkü Şanlıurfa) hem de Nisibis (Nusaybin) onun piskoposluk makamlarıydı.³⁶ Edessalı Rabbula (411-435) tarafından 5. yüzyılın başında, Peşitta olarak adlandırılan Eusebian kanon tablolarını içeren Dörtlü İncil versiyonları yapılmıştır.³⁷ Bu versiyonları, Rabula'nın 411'den 435'e kadar devam eden Edessa Piskoposluğu döneminde yazmış olabileceği öne sürülmektedir.³⁸ Monofizit (Miafizit), yazar, çevirmen³⁹ ve bir ilahiyatçı olan Edessalı Yakup'a (640-708) atfedilen sarta versiyonunun kökeni, 7. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmektedir.⁴⁰ Ayrıca Süryanilerin; Edessa'lı Yakup tarafından yürütüldüğü bilinen iki büyük çeviri okulunda, ilahiyat bölümlerinde Yunan edebiyatının en önemli felsefe (dil çalışması dahil) ve tıp eserlerinin neredeyse tamamını ana dillerine çevirdikleri bilinmektedir.⁴¹ Edessalı oldukları bilinen diğer bazı kâtipler; Katip Diyakoz Thomas⁴²; Katip John'dur.⁴³ Genel olarak Süryanice el yazmaları; bilim ve yazım merkezi olan Edessa'daki ve Nisibis'teki manastırlara, kasabalara veya köylere bağlı yazıhanelerde, kendilerine "Edessian yazıcısı" diyen (en eski 817 tarihli) profesyonel kâtipler tarafından üretilirdi.⁴⁴

Yedinci yüzyılda yani 639'da İslamiyet bölgeye gelmiştir.⁴⁵ İslamiyet'in yukarı Mezopotamya'ya ya gelmesinden sonra da Süryani Ortodoks Kilisesi gelişimini ve geleneğini devam ettirmiştir.⁴⁶ Bizans'ın kovuşturma ve şiddetine karşı, Müslümanlar buradaki Süryani Hıristiyanlara daha hoşgörülü davranmıştır.⁴⁷

³³ Hayatı hakkında ayrıntılı olarak çok az şey biliniyor: Hayatının ilk yıllarında Osroene kraliyet sarayıyla bir bağlantısı varmış gibi görünüyor ve Roma'nın Edessa'yı 216'da yenilgiye uğratmasının ardından Ermenistan'a sürgüne gitti ve burada öldü. Bardaisan'ın bir noktada kendisini Hıristiyan olarak tanımlamaya başladığı, "biz Hıristiyanların yeni kavmine" atıfta bulunan ifadesinden açıkça anlaşılmaktadır bkz. Tim Hegedus, *Necessity And Free Will in The Thought Of Bardaisan Of Edessa*, Laval théologique et philosophique, 59 (2), 2003, s. 333-344.

³⁴ Edessa Kilisenin, Bardaisan'ın şahsında kayda değer mühtedi kazandığı belirtilir bkz. Metzger, 2001, s.6; Delcogliano, 2006, s.313.

³⁵ Segal, 1970, s.35. Bardasian, 154 yılında Edessa'da ve pagan bir ailede doğmuştur bkz. Baumstark, 1922, s.12-13.

³⁶ Delcogliano, 2006, s.313.

³⁷ Nordenfalk, 1938, s.227, 275.

³⁸ Daha detaylı açıklama için bkz. Metzger, 2001, s.57.

³⁹ Edessa'lı Yakup tarafından İbranice'den Yunanca'ya ve Yunanca'dan Süryanice'ye çevrilmiş, Peygamber Yeremya tarafından sözü edilen, Rekablılar'la ilgili bazı kayıtlar; bugün British Müzesi'nde korunmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Wright, 1870-1872, Part III, s.1128, madde 34.

⁴⁰ Bkz. Hatch, 1946, s.27, Dipnot: 14.

⁴¹ Wright, 1872, Part III, önsöz, XXIV.

⁴² 584 tarihli Add.12160 numaralı yazmada fol.107a'nın ilk notunda Edessa'lı kâtip diyakoz Thomas'ın adı verilmiştir. Detay için bkz. Wright, 1870-1872, Part II, s. 472, DXC. Yazma ile ilgili ayrıca bkz. Hatch, 1946, s.84-85; Brock, 2012, s.25.

⁴³ 593/594 tarihli Add.17151 numaralı yazmada fol. 119b'de Edessalı kâtip John'un adını veren notu mevcuttur. Detay için bkz. Wright, 1870-1872, Part II, s. 477, DXCVI; ayrıca bkz. Hatch, 1946, s.86; Brock, 2012, s.25.

⁴⁴ Pier Giorgio Borbone– Françoise Briquel-Chatonnet, *The scribe, the painter and the illuminator at work. Comparative Oriental Manuscript Studies an Introduction* (Ed. Alessandro Bausi), (COMSt). Hamburg: Tredition, 2015, s.262. Edessa'da (Urfa'da) yetiştiği bilinen diğer bilginlerle ilgili daha detaylı anlatım için bkz. Çelik, 2007, s.298-405.

⁴⁵ Segal, 1970, s.108, 115.

⁴⁶ Kennedy, 2001, s.611.

⁴⁷ Çelik, 2007, s.293; Debié, 2019, s.29-30.

Abbasiler Döneminde Yunan ilmi; Atina ve Bizans'tan Edessa'ya, Edessa'dan Bağdat'a ve Bağdat'tan Kordova, Salerno ve Montpellier'e göç ettiği kabul edilmektedir.⁴⁸ Bu refah durumu 13. yüzyılda Timur'un yönetimindeki Moğol istilalarıyla son bulmuştur.⁴⁹ Buradaki Süryani Hıristiyanlar, Moğol istilasıyla kıyıma uğramış, kilise ve manastırları yıkılmış, kitapları ateşte yakılmıştır.⁵⁰

Edessa Merkezli El Yazmaları (2-13. Yüzyıl Arası)

Süryanice uzman Sebastian P. Brock (2012) Süryani el yazmaları ile ilgili 5.yüzyıldan 1300'e kadar olan süreyi kapsayan geçici bir liste yayımlamış ve diğer merkezlerin yanı sıra, bir grup olarak Edessa merkezli el yazmalarına da yer vermiştir.⁵¹ Araştırmacı daha sonra yaptığı yayınında (2013), MS. 411 ile 1238 yılları arasında Edessa'da yazılmış el yazmasından bahsetmekte ve bunları tanıtıcı bilgilerle sunmaktadır.⁵² Bu geçici listeler Edessa'da yapılmış Süryanice el yazmaları hakkında temel bilgiler sağladığı için önemli çalışmalardır. Brock'un çalışmaları ile diğer yayınlarda ve kütüphanelerde ismi geçen, Edessa'da yapıldığı bilinen el yazmalar dikkate alınarak buranın yazım merkezi özelliği araştırılmıştır. Bu amaçla, günümüze gelememiş ancak kaynaklarda ismi geçen 2. yüzyıldan eserlerden başlamak üzere, bilinen en geç 13. yüzyıla kadar tarihlenen günümüze gelebilmiş Süryanice el yazmalarını kapsayan bir literatürel alan çalışması yapılmış ve ulaşılan bilgilerle aşağıdaki tablo oluşturulmuştur (bkz. Tablo).

⁴⁸ Wright, 1872, Part III, önsöz, xxiv.

⁴⁹ Delcogliano, 2006, s.315.

⁵⁰ Atiya, 2005, s. 236.

⁵¹ Brock (2012), Aramice'nin Edessa lehçesiyle yazılmış en erken örneklerden (411) başlayarak 1300'e kadar tarihlenen Edessa'da hazırlanmış el yazmalarını tablo halinde sunmaktadır bkz. Brock, 2012,s.44-45; ayrıca Brock (2013); burada üretilmiş eserleri 5.-6 yy, 8.-9. yy. ve 12.-13. yy. olmak üzere üç döneme ayırmaktadır. Bu detaylı çalışma için bkz. Brock, 2013, s.109-127.

⁵² Brock, 2013, s.109-127.

El Yazma Tablosu

	Adı	Tarihi	Konusu/İçerik	Yazar/bani/yer vd. bilgiler	Yazı
1	Diatessaron (Diyatesron) ⁵³	MS.170-172	Dörtlü İncillerin ilk versiyonu	Katip Tatianus (Tatian) Günümüzde mevcut değil, kaynaklarda ismi geçmektedir.	Yunanca/ Süryanice?
2	Add.12150= Cat. p.633 ⁵⁴	411	Romalı Clement, Bostra'nın Titus'u, Eusebius ve şehitoloji gibi patristik eserleri içerir. ⁵⁵	Yakup ⁵⁶	Estrangela
3	St Petersburg 1 ⁵⁷	462	Eusebius'un Kilise Tarihi'nin Süryanice versiyonu,	Ishak (Isaac), St Mary Deipara, Manastırı ⁵⁸	estrangela
4	Add.17182 = Cat. 403 ⁵⁹	474	Efreates, Homilyeler	Timotheos?	Estrangela
5	Vat.sir.140 ⁶⁰	528	Severus Mektubu	Kallinikos'lu Paulos?	Estrangela
6	Add.14479 = Cat. 86 ⁶¹	533/4	Yeni Ahit (Peşitta Apostolos)		Estrangela

⁵³ Bu eserin bir zamanlar ait olduğu rulonun tam olarak nerede yazıldığıyla net bir kaynak yok, fakat içerik, kullanım ve dağıtım yeri açısından Mezopotamya ile bağlantı kurulmakta ve bu tür ruloları üretebilen yazıhanenin Roma döneminde, Edessa gibi şehirlerde olabileceği kabul edilmektedir bkz. Carl Kraeling, A Greek Fragment of Tatian's Diatessaron from Dura (Doktora Tezi), Studies And Documents, Ed. Kirsopp Lake ve Silva Lake, London: Christophers, 1935, s.5- 7,

⁵⁴ El yazma ile ilgili bilgi için bkz. Wright, 1870, Part II, s.491, DCXX; Hatch,1946, s.52-53; Leroy, 1964, s.106; Brock, 2012, s.25; Brock, 2013, s.110.

⁵⁵ Bkz. Pier Giorgio Borbone ve Françoise Briquel-Chatonnet. Syriac manuscripts. Comparative Oriental Manuscript Studies an Introduction, Ed. Alessandro Bausi, (COMSt). Hamburg: Tredition, 2015, s.57.

⁵⁶ Hatch, 1946, s.25-26, 52.

⁵⁷ Detaylı bilgi için bkz. William Wright, Journal of sacred literature and Biblical record, Apr. 1855-Jan. 1867; London Vol. 10, Iss. 20, (Jan 1867): 461-462. <https://www.proquest.com/openview/213c605a9c8dc20d/1?pq-origsite=gscholar&cbl=2382> (11.11.2001); Wright, 1872, Part III, önsöz, xix; William Wright, Ecclesiastical History of Eusebius in Syriac Edited From The Manuscripts, Cambridge: at The University Press, 1898, s. V-VII; Debié, 2019, s.18.

⁵⁸ Fol.1 a'da kabaca çizilmiş, kahverengi pigmentle boyanmış bir Haç tasvirinin ve onun yanında, cildin Harran rahibi Sahliin tarafından S. Mary Deipara manastırına takdim edildiğine dair bir notun olduğu aktarılmaktadır bkz. Wright, 1898, s.vi.

⁵⁹ Detaylı bilgi için bkz. Wright, 1870-1872, Part II, s.631-633, DCCXXVI; Hatch, 1946, s.57; Brock, 2012, s.25; Brock, 2013, s.111,120.

⁶⁰Bu kodeksin, 932'de Nisibisli Musa tarafından Nitria'daki St Mary Deipara, Manastırı'na getirildiği aktarılmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Hatch, 1946, s.63; Brock, 2012, s.25; Brock, 2013, s.111.

⁶¹ İncil'in Peşitta versiyonu olan eserin detayları için bkz. Wright, 1870, Part I, s.86, CXXV, Hatch, 1946, s.67; Brock, 2012, s.25; Brock, 2013, s.111. Ayrıca bu yazma, Peshitta Apostolos'un en erken tarihli örneği olarak kabul edilmektedir bkz. Metzger, 2001, s.51.

7	Add.17107 = Cat. 23 ⁶²	540/1	Yeni Ahit (Peşitta)	Malkâ'nın oğulları Sergios ve Abraham Tarafından ait oldukları Hadatha kasabasındaki Manastırları için satın alınmış. ⁶³	Estrangela
8	Vat.sir.12 ⁶⁴	548	Yeni Ahit (Dörtlü İncil, Peşitta)		Estrangela
9	Add.12166 = Cat. 491 ⁶⁵	553	Patristik, Teolojik eser; İskenderiyeli Cyril'in risalesi, vd.	Zemarta Castra'nın diyakoz'u Thomas tarafından	Estrangela
10	Add.17157 = Cat. 505 ⁶⁶	565	Patristik	Rahip Theodore'a ait. ⁶⁷	Estrangela
11	Londra, BL Or. 8606 ⁶⁸	723	Patristik	Kâtip Gabriel adında bir rahip.	Estrangela
12	Floransa, Laur.Plut. I.40 ⁶⁹	756	Dörtlü İncil (,Harklean versiyonu) Luka'nın minyatürünü içermektedir.	Edessa'daki Kutsal Havariler Kilisesi'nde yazılmış. ⁷⁰	Estrangela
13	BL Or.2306 & Mingana Syr. 24 ⁷¹	766	Piskoposluk (dionysos külliyyatı,)	Kâtip Kuryakos (Şomano) Metropolit Abraham zamanında.	
14	Add.17170 = Cat. 455 ⁷²	774/5	Patristik	Katip Cyprian	Estrangela
15	Add.14593 = Cat. 590 ⁷³	817	Patristik	Katip Barsauma	Estrangela
16	Diyarbakir (Scher) 23 ⁷⁴	822	Patristik		

⁶² Eserin detayları için bkz. Wright, 1870, Part I, s.23, XXXVIII; Hatch, 1946, s.70; Brock, 2012, s.25; Brock, 2013, s.111.

⁶³ Add.17107 numaralı İncil el yazmasında fol. 86b'deki bilgi notu için bkz. Wright, 1870, Part I, s.23, XXXVIII.

⁶⁴ Detayları için bkz. Wright, 1870, Part I, s.23, XXXVIII; Hatch, 1946, s.70-71; Metzger, 2001, s.51; Brock, 2012, s.25; Brock, 2013, s.111. Dijital erişime açık olan esere https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.sir.12 linkinden ulaşılabilir.

⁶⁵ İskenderiyeli Cyril'in Ruhta ve Hakikatte İbadet üzerine yazdığı risalesinin metninin yer aldığı bu eser için bkz. Wright, 1870, Part II, s.491, DCXX. Ayrıca, Hatch, 1946, s.74; Brock, 2012, s.25; Brock, 2013, s.111.

⁶⁶ Bkz. Wright, 1870, Part II, s.505, DCXXXVI. Ayrıca, Hatch, 1946, s.78-79; Brock, 2012, s.25; Brock, 2013, s.112.

⁶⁷ Bu cildin 876 (MS 565) yılında Edessa'da yazıldığını ve rahip Theodore'a ait olduğunu gösteren not için bkz. Wright, 1870, Part II, s.505.

⁶⁸ Detaylı bilgi için bkz. Hatch, 1946, s.98-99; Brock, 2012, s.26; Brock, 2013, s.112.

⁶⁹ Hatch, 1946, s.104-105; Brock, 2012, s.26; Brock, 2013, s.112.

⁷⁰ Hatch, 1946, s.104-105; Brock, 2012, s.26.

⁷¹ Eserle ilgili detaylı bilgi için bkz. Brock, 2013, s.112. Ayrıca aynı eserde dipnot 6'ya bakınız.

⁷² Detaylı bilgi için bkz. Wright, 1870-1872, Part. II, s.454-457, DLXXIII; Hatch, 1946, s.108; Brock, 2012, s.31; Brock, 2013, s.112-113.

⁷³ Wright, 1870-1872, Part II, s.590, DCCIV; Hatch, 1946, s.112-113; Brock, 2012, s.27; Brock, 2013, s.113.

17	St Catherine Manastırı, Sinai Syr. M45N ⁷⁵	837			Estrangela
18	Add.14580 = Cat. 767 ⁷⁶	866	Patristik		Serta
19	Add.17109 = Cat. 120 ⁷⁷	873/4	Mezmurlar, Peşitta versiyou.		Estrangela
20	Paris Syr. 52 ⁷⁸	1164/5	Dörtlü İncil (Harklean versiyonu)	Mar Saliba Manastırı.	Serta
21	Cambridge Add. 1700 ⁷⁹	1169/70	Dörtlü incil (Harklean versiyonu) Elçilerin İşleri, yedi Katolik Mektubu ve Pauline Mektupları (İbraniler dahil);	Katip Şâhdâ tarafından Mar Saliba Manastırı'nda yapılmıştır.	Serta
22	Dublin, Chester- Beatty library. No.554 ⁸⁰	1174	Kanon Tablolu Dörtlü İncil, Eusebius Mektubu; ayrıca Dört evangelistin portrelerini ve resimli kanonları içermektedir.	Barsegh tarafından din adamı Grigor için yazılmıştır. ⁸¹ Ermeni yazması.	Erkafagir ⁸² (Ermenice)
23	Paris Syr. 67 ⁸³	1174		Katip Basil Bar Sa'îd Saba	Serta
24	Paris Syr. 40 ⁸⁴	1191	Dörtlü İncil (Peşitta versiyonu)	Katip Rahip Yeşu bar John tarafından, St. Mary Deipara Manastırı'nda yapılmıştır.	Estrangela
25	Paris Syr. 54 ⁸⁵	1192	Dörtlü İncil (Harklean versiyonu)	Katip Rahip Yeşu bar John tarafından, St. Mary Deipara Manastırı'nda yapılmıştır.	Estrangela

⁷⁴ Brock, 2013, s.113. Barşüm'un koleksiyonunda bulunan eserle ilgili detaylı bilgi için bkz. Kessel, 2015, s.89, 91,dipnot: 56.

⁷⁵ Brock, 2013, s.113.

⁷⁶ Wright, 1870-1872, Part II, s.767, DCCLXXXIII; Hatch, 1946, s.155; Brock, 2012, s.27; Brock, 2013, s.113-114.

⁷⁷ Wright, 1870, Part. I, s.120, CLXX; Hatch, 1946, s.120-121; Brock, 2012, s.27; Brock, 2013, s.114.

⁷⁸ Hatch, 1946, s.178-179; Brock, 2012, s.27.

⁷⁹ Hatch, 1946, s.180; Metzger, 2001, s.72; Brock, 2012, s.29.

⁸⁰554 numaralı el yazmasıyla ilgili detaylı detaylı bilgi için bkz. Nersessian, 1958, s. 12-14; Dickran. Kouymjian, Armenian Codology. Comparative Oriental Manuscript Studies an Introduction, ed. Alessandro Bausi (COMSt), Tredition, Hamburg, 2015, s.122.

⁸¹ Nersessian, 1958, s.13.

⁸² Dik karakterli Ermenice yazı versiyonu.

⁸³ Hatch, 1946, s.1180-181; Brock, 2012, s.30.

⁸⁴ Hatch, 1946, s.135; Leroy, 1964, s.120.

⁸⁵ Hatch, 1946, s.136.

26	Diyarbakır (Scher) 8 ⁸⁶	1192		Yoldat Aloho (Theotokos) Manastırı	
27	Paris Syr. 41	1192		Yoldat Aloho (Theotokos) Manastırı	
28	Add.14733:Cat.1 139 ⁸⁷	1198/9	Litürji Kitabı		
29	Harvard Syr.26 ⁸⁸	1208	Dörtlü İncil	Yoldat Aloho (Theotokos) Manastırı	
30	Dam. Patr. 12/2 ⁸⁹	1213	Harklean versiyonu Dörtlü İncil,	Yoldat Aloho (Theotokos) Manastırı	
31	Kudüs, Cod. 28. ⁹⁰	1222	Dörtlü İncil (Harklean versiyonu)	Katip Rahip Bakhos tarafından.	
32	BL Or. 8729 ⁹¹	1230		Katip Rahip Bakhos, St. Mary Deipara Manastırında veya Yoldat Aloho (Theotokos) Manastırında ⁹²	
33	Paris Syr. 402 ⁹³	1231/2	Yeni Ahit (Peşitta versiyonu), Elçilerin işleri, Yakup'un Mektubu, Petrus'un Mektubu, Yuhanna'nın Mektubu Pavlus'un Mektuplarını (İbraniler de dahil) içermektedir. ⁹⁴	Kâtip Mansur Bar. Zayid tarafından kopyalanmıştır., Edessa Dağı	
34	ABBREV. X1234) ⁹⁵	1234	Kronik	Anonim, Edessalı bir din adamı.	
35	Oxford, Bodl. Cat. no 65 ⁹⁶ (Dawkins 58)	1238	Litürji Kitabı Tam sayfaları kaplar şekilde; resimler içermektedir ⁹⁷	Kâtip Bakhos	Estrangela

⁸⁶ Brock, 2012, s.30.

⁸⁷ Detaylı bilgi için bkz. Wright, 1872, Part. III, s.1148, DCCCCLXIX; Brock, bu eserin Barsavmo Manastırı'ndan (Mon. Barsauma) olduğunu yazmıştır bkz. Brock, 2012, s.31.

⁸⁸ Brock, 2012, s.31; Brock, 2013, s.116.

⁸⁹ Brock, 2012, s.31; Brock, 2013, s.116.

⁹⁰ Bu eserle ilgili bilgi için bkz. Hatch, 1946, s.141.

⁹¹ Leroy, 1964, s.106; Brock, 2012, s.33; Brock, 2013, s.117, 119.

⁹² Eserin yapıldığı manastır ile ilgili Leroy (1964, s.106) St. Mary Deipara Manastırı diyor; Brock (2013, s.117,119) ise Yoldat Aloho (Theotokos) Manastırı diyor.

⁹³ Daha detaylı bilgi için bkz. Françoise Briquel-Chatonnet, Manuscripts Syriaques, Bibliothèque Nationale de France, Paris, 1997, s.128-129; Brock, 2013, s.117.

⁹⁴ Briquel-Chatonnet, 1997, s.128.

⁹⁵ Detaylı bilgi için bkz. Witold Witakowski, Syriac Historiographical Sources. Byzantines and Crusaders in Non-Greek Sources, 1025-1204, ed. Mary Whitby, British Academy, 2007, s.259.

⁹⁶ Leroy, 1964, s.338-341; Brock, 2012, s.33; Brock, 2013, s.116-117, 124.

⁹⁷ Resimlerle ilgili bilgi için bkz. Leroy, 1964, s.338-339.

Edessa'da üretilmiş el yazmaların listesine bakıldığında; en erken 2. yüzyıldan başlayan yazım faaliyetleri 5. ve 6. yüzyıllarda yoğun bir şekilde devam etmiştir. 411, 462, 474, 528, 533/4, 540/1, 548, 553 ve 565 tarihli yazmalar bu dönem el yazmalarının içerik açısından dini konulu olduklarını göstermektedir. Yazım faaliyetleri açısından 12. ve 13. yüzyılların da yoğun geçtiği anlaşılmaktadır. Ancak 10., 11. ve 14. yüzyıllarla ilgili fikir sahibi olmamıza yetecek kadar eser bilinmemektedir.

El yazma örneğinden hareketle, Edessa'nın sadece Süryani Cemaati için değil, Ermeni Cemaati için de önemli bir merkez olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Dublin, Chester-Beatty Kütüphanesi'ndeki 554 numarada kayıtlı 1174 tarihli resimli Dörtlü İncil el yazması Ermeni eseri olup Edessa'da yapıldığı bilinmektedir.⁹⁸ Bunun dışında 1144 tarihli tek bir kolofon sayfası kurtulabilmiş İncil ile 1161 tarihli resimli bir diğer İncil el yazmasının da yine Edessa'da yapıldığından söz edilmektedir.⁹⁹

Edessa'da yapılmış el yazmalarda ismi geçen Katipler: Katip Tatianus (Tatian), Yakup, Ishak (Isaac), Timotheos? Kallinikos'lu Paulos? Zemarta Castra'nın diyakoz'u Thomas, Rahip Theodore, Kâtip Rahip Gabriel, Kâtip Kuryakos (Şomano), Katip Cyprian, Katip Barsauma, Katip Şâhdâ, Barsegh (Ermeni yazması din adamı Grigor için), Katip Basil Bar Sa'id Saba, Katip Rahip Yeşu bar John, Kâtip Mansur Bar. Zayid ve Kâtip Bakhos'tur.

Tabloda yer alan el yazmaların sayısının, bu alanda yapılacak araştırmalarla daha da artabileceği düşünülmektedir. Çünkü hâlâ erişilmemiş ve incelenmemiş pek çok yazmanın olduğu tahmin edilmektedir. Bilgi sahibi olabildiğimiz eserlerin çoğu Batıdaki müze ve koleksiyonlara ait eserler olup bunların büyük çoğunluğu yayımlanmıştır. Ancak Doğu'daki manastır, kütüphane ve özel koleksiyonlardaki yazmalara henüz tam olarak erişim sağlanmamıştır.

DEĞERLENDİRME

2. yüzyılda Roma İmparatorluğuna bağlı Osroene eyaleti içinde yer alan Edessa, ilk Hıristiyan Kral Abgar zamanında edebiyat merkezi olmaya başlamış¹⁰⁰ ve buradan getirilen metinler başka el yazmaların kopyalanmasına kaynaklık etmiştir.¹⁰¹ Hıristiyanlıktan önce de önemli bir eğitim merkezi olan Edessa, Hıristiyanlığın resmi olarak kabul edilmesinden sonra, bilimsel gelenekteki eğitimi Hıristiyan teolojisine çevrilmiş ve bu yönde önemli bir eğitim merkezi olmaya devam etmiştir. Edessa'da yapılmış olduğu bilinen onlarca el yazmanın varlığı buranın uzun yıllar bir yazım merkezi olduğunu kanıtlamaktadır.¹⁰² Nitekim arşiv geleneğine sahip Edessa'nın, uzun süre Süryani edebiyatında etkili bir yer olduğu kabul edilmektedir.¹⁰³

Edessa'nın geçmişini anlamamızı sağlayan en önemli başvuru kaynakları, el yazmalar ve diğer belgelerdir. Bu nedenle, Edessa'da üretildiği bilinen el yazmaların yanı sıra araştırmacıların ortaya çıkardığı dönem belgeleri de dikkate değerdir.

⁹⁸ Nersessian, 1958, s.13.

⁹⁹ Nersessian, 1958, s.14.

¹⁰⁰ Hayes, 2002, s.27.

¹⁰¹ Jacob A. Lollar, "A Survey of the Manuscripts of the Syriac History of John", International Journal of Apocryphal Literatures, Brepols Publishers, Turnhout, Belgium, 2019, s.114.

¹⁰² Brock, 2013, s.109-127; Borbone ve Briquel-Chatonnet, 2015, s.263.

¹⁰³ Debié, 2019, s.17.

Edessa ve Osroene halkının 240'lı yıllarda yasal durumlarıyla ilgili yani “cariyenin satışı”, “bir borcun devri” ve “kiralama” bilgisi veren ve 3. yüzyıl hakkında fikir sahibi olmamızı sağlayan belgeler bunlardan bazılarıdır.¹⁰⁴ Tüm bu yazılı kaynaklar buranın yazıya verdiği önemi ve bu alanda buranın kurumlaştığını göstermektedir.

Yunan kültürüne aşina olan Edessa, Erken Hıristiyanlık döneminde 4 yüzyılda da edebi hayatın nabzını tutmayı¹⁰⁵ ve bir yazım merkezi olmayı sürdürmüştür. Helen kültürünü burada öğrenen Eusebius, düşünsel çalışmalarını da burada yapmıştır.¹⁰⁶ Önemli bilginlerin yetiştiği Edessa’da, Eski ve Yeni Ahit’in Süryanice versiyonları hazırlanmıştır. Nusaybin Okulu 363’te kapandığında Nusaybinli din bilginleri de buraya sığınmış ve burada yeni bir atılım başlamıştır.¹⁰⁷ 5. ve 6. yüzyıllarda Edessa, Mezopotamya’nın başkenti olarak anılmakta¹⁰⁸ ve entelektüel bir merkez olduğu kadar kitap üretimi konusunda da ünlenmiştir.¹⁰⁹

Süryani el yazmaları arasında Edessa’da yazıldığından emin olamadığımız ancak Edessa hakkında bilgi sunan çeşitli notlar içeren eserler de mevcuttur. Örneğin; British Müzesi’nde korunan Add.14,733 numaralı el yazmasının kolofonunda, Edessa yakınlarındaki "yabancıların evi" olarak adlandırılan S. Mary Deipara Manastırı’nda yazıldığını açıklayan bilgi notu bunlardan bir tanesidir.¹¹⁰ Edessa’lı Yakup’un, Kalkedon Konseyi’nin yandaşlarına karşı diyakoz Bar-had-be-Sabba’ya yazdığı bir mektuptan alıntı;¹¹¹ Edessalı Yakup’un Süryanice Dilbilgisi; yeni sesli harf sistemini açıkladığı ve Süryanice diline uyguladığı bölümlerini içeren eser¹¹² ve daha birçok belge araştırılmayı ve gün yüzüne çıkmayı bekleyen kaynaklardan sadece birkaç tanesidir.

Edessa, 639 yılında Müslümanların eline geçtiğinde büyük değişimler meydana gelmeden, yaşam ve dini uygulamaların hemen hemen aynı şekilde devam ettiği belirtilmektedir. Yani, maddi kültürün değişmediği ancak sosyal değişimlerin kademeli yaşandığı öne sürülmektedir.¹¹³ İslamiyet’ten sonra Edessa’daki Hıristiyan Süryaniler birkaç yüzyıl boyunca bölgede nüfuslarını korumayı ve Erken İslam dünyanın bir parçası olabilmeyi başarmışlardır. Süryanice kaynakların, İslami dönemde Suriye-Mezopotamya bölgelerinin incelenmesi için diğer Hıristiyan (Doğu Roma/Bizans), Yahudi veya Zerdüşt kaynakları kadar önemli görülmektedir.¹¹⁴

Edessa’da üretildiği düşünülen el yazmaların tarihlerine bakıldığında, yazım faaliyetlerinin yoğunlaştığı dönemlerin özellikle 5., 6., 8. ve 9. yüzyıllar ile 12. ve 13. yüzyıllar olduğu anlaşılmaktadır. Ancak 7., 10. ve 11. yüzyıllar bilinmezliktedir. Bu dönem aralığında böyle köklü bir merkezde el yazma üretiminin bırakılması düşünülemez. Bu durum belki, o dönemde yaşanan olaylarla açıklanabilir.

¹⁰⁴ Bu belgelerle ilgili açıklayıcı bilgi için bkz. A. Al- Jadir, Numbers And Dating Formulae in The Old Syriac Inscriptions. Journal of the Canadian Society for Syriac Studies 6, 2006, s.10.

¹⁰⁵ Baumstark, 1922, s. 66.

¹⁰⁶ Hayes, 2002, s.132.

¹⁰⁷ Hayes, 2002, s.132.

¹⁰⁸ Brock, Sebastian P. Dating formulae in Syriac inscriptions and manuscripts of the 5th and 6th centuries. From Ugarit to Nabataea. Studies in Honor of John F. Healey (G.A. Kiraz and Z. Al-Salameen eds), Piscataway J, 2012b, s.85-106; Brock, 2013, s. 110-111.

¹⁰⁹ Massimo Bernabò, Il Tetravangelo Di Rabbula. Roma: Edizioni di Storia E Letteratura, 2008, s. 116.

¹¹⁰ Detaylı bilgi için bkz. Wright, 1870-1872, Part III, s.1148, DCCCCLXIX.

¹¹¹ Add. 14,631 (fol. 1-16) ,Detaylı bilgi için bkz. Wright, 1870-1872, Part III, s.1149, DCCCCLXXII.

¹¹² Edessalı Yakup’un olduğu belirtilen Add.17,217 numaralı eser için bkz. bkz. Wright, 1870-1872, Part III, s.1168, DCCCXCVI.

¹¹³ Debié, 2019, s.29.

¹¹⁴ Debié, 2019, s.30.

Bu konuda özellikle 10. yüzyıl ile ilgili Nisibisli Musa'nın 932 tarihli kitap taşıma faaliyetleri dikkat çekicidir. Bilindiği üzere pek çok eser, Nisibisli Musa tarafından S. Mary Deipara Manastırı'na getirilmiştir. Add. 17,192 numaralı yazmanın fol.2a'nın üzerinde bu cildin "932 yılında Abbat Musa tarafından S. Mary Deipara Manastırı'na getirilen 250 ciltten biri" olduğunu belirten not mevcuttur.¹¹⁵ Başka bir cild olan Add.14,574 numaralı nüshanın fol. 40b'de "S. Mary Deipara Manastırı'na MS 932'de Nisibis'li abbat Musa tarafından bu cildin getirildiği ve kendisine Yakubilerin yeni kilisesinin rahibi Lazarus tarafından takdim edildiği" bilgi notu yer almaktadır.¹¹⁶ Anlaşılan Nisibisli Musa, belki de güvenlik kaygısıyla, el yazmalarını taşıma misyonu üstlenmiştir.

İslamiyet'in yoğun hâkimiyet döneminde özellikle 12. ve 13. yüzyıllarda Edessa'da (Urfa'da) Hıristiyan kurumlarıyla birlikte İslami eğitimlerin verildiği okullar da faaliyet göstermiştir. Örneğin bilinen İslami din bilginlerinden Suruçlu Ahmed b. İbrahim Ebu'l-Abbâs (d. 1239) ve Urfalı Abdulkadir Ebu Muhammed (d. 1141), Urfa'da eğitim almış Müslüman din bilginleri olarak bilinmektedirler.¹¹⁷ Ancak bu dönemde Müslümanlar için burası henüz Bağdat, Şam ve Mısır kadar ünlü bir İslami merkez konumunda değildir.¹¹⁸ Eyyübiler tarafından 1235 yılında kuşatılan Edessa'da (Urfa) hâlâ yoğun olan nüfus Süryani ve Ermenilerden oluşmaktadır.¹¹⁹

13. yüzyıldan sonra Süryanilerin (Yakubilerin) Araplaşma sürecine girmesiyle, daha önce resmi işlemler için kullandıkları Arapça'yı düşünce ve yazım faaliyetlerinde de kullanmaya başladıkları ve Süryanice'yi ise kilisenin litürji dili olarak tercih ettikleri bilinmektedir.¹²⁰ Özellikle 13. ve 14. yüzyıllarda Hıristiyan sanatçılar ve yazarlar yaygın olarak Arap kültürü çerçevesinde faaliyet göstermişlerdir.¹²¹ 14. yüzyılda Edessa'da yapılmış olduğu bilinen el yazması şuan bilinmemektedir. Ancak bu dönemde Edessa yerine Süryani Hıristiyanlığı için; Mardin (Deyrulzafaran), Musul, Mısır (Sina dağı Katherina Manastırı), Suriye gibi merkezler daha çok ön plana çıkmaktadır.

Günümüzde, Süryani literatürüne uzun yıllar hizmet etmiş Edessa dışında, Hıristiyan Süryanilerine ait diğer yazıhane merkezlerinde (Mısır, Musul, Kudüs, Amed, Mardin, Nisibis, Şam, Bostra gibi) de üretilmiş yüzlerce yazma eserin olduğu tahmin edilmektedir. Eserlerin zenginliği, şimdiye kadar yapılmış bilimsel çalışmalarla da ispatlanmıştır.¹²²

¹¹⁵ Eserde yer alan bu bilgi notu için bkz. Wright, 1870-1872, Part II, s.780-781, DCCLXXXIX.

¹¹⁶ Add.14,574 numaralı eserde yer alan bu bilgi notu ve eserle ilgili diğer detaylar için bkz. Wright, 1870-1872, Part II, s.509, DCXL.

¹¹⁷ Necati Avcı, Urfa Ve Yöresinde Yetişmiş Olan Bazı Bilim Adamları. Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Cilt: 3 (1), Eskişehir, 2002, s. 106, 108.

¹¹⁸ Çünkü Edessa (günümüz Urfa şehrine bağlı) ve çevresindeki Harran, Suruç ve Birecik'te yetişmiş İslami din bilginleri buradan sonra o dönemde meşhur olan Bağdat, Mısır, Şam gibi İslam merkezlerine geçmişlerdir bkz. Avcı, 2002, s.101-110.

¹¹⁹ Çelik, 2007, s.184.

¹²⁰ Atiya, 2005, s. 229.

¹²¹ Özellikle 13. ve 14. yüzyıllarda geç Eyyubi ve Erken Memluk döneminde meydana gelen yazım ve resimleme faaliyetlerini Bizans, Arap ve yöresel Hıristiyan olan Süryani örneklerle değerlendiren çalışma için bkz. Lucy-Anne Hunt, Manuscript Production by Christians in 13th-14th Century Greater Syria And Mesopotamia And Related Areas, ARAM, 9-10, 1997-1998, s.289-336.

¹²² Süryani tarih yazıcılığı ve literatürünün zenginliğini ortaya koyan pek çok akademik çalışma bulunmaktadır. Özellikle bkz. Brock, 1979/1980, s.1-30. Ayrıca Süryani yazıcılığı ile ilgili yapılmış geniş bir bibliyografya için bkz. <http://syri.ac/brock/historiography> (Erişim Tarihi: 10.09.2021). Bu alanda yapılmış Türkçe yayınlar için bkz. Duygu, 2016; Akalın ve Duygu, 2017.

Arkeoloji ve Sanat Tarihi araştırmalarında, şimdiye kadar göz ardı edilen Süryanice kaynaklar, Süryani uzmanlarının çeviri ve eser tespit çalışmaları sayesinde daha görünür hale gelmektedir.¹²³

Sonuç

Çalışmada, Edessa'da yapıldığı bilinen, 2. ve 13. yüzyılları arasına tarihlenen literatürde ismi geçen el yazmaların kabataslak bir tablosu sunulmuştur. Bu tablo, Edessa'nın yaklaşık 1150 yıl boyunca faaliyet gösteren bir yazım merkezi olduğunu, çok dilli ve çok uluslu yapısıyla bir metropol ve yazım faaliyetlerinin zenginliği sayesinde entelektüel bir kent olduğunu gözler önüne sermektedir.

İncil'in ilk Süryanice çevirisi kabul edilen Diatessaron, Tatian tarafından 2. yüzyılda Edessa'da yapılmıştır. Günümüze gelen bilinen en eski 411 tarihli Britanya'daki Add.12150 nolu ve 462 tarihli St Petersburg'taki 1 nolu Süryanice el yazmaları da Edessa'da kopyalanmıştır. Burada, birçok önemli din bilgini yetişmiş, pek çok Eski ve Yeni Ahit'in Süryanice versiyonları hazırlanmıştır. Bu nüshalar ve tabloda yer alan 5 ve 6. yüzyıl tarihli diğer yazmalar Erken Hıristiyanlık döneminde Edessa'nın önemli bir yazım merkezi olduğunu ortaya koymaktadır.

İslamiyet'in bölgeye gelmesinden sonra, özellikle 8. ve 9. yüzyıllarda Edessa'da, el yazma faaliyetinin devam ettirildiği görülmektedir. Bu durum İslamiyet'ten sonra da Edessa'daki Hıristiyan Süryanilerin, birkaç yüzyıl boyunca bölgede nüfuslarını koruduklarını ve Erken İslam dünyanın bir parçası olduklarını kanıtlamaktadır. Süryanice kaynaklar bu nedenle Erken İslami dönemde Anadolu, Suriye ve Mezopotamya bölgelerinin incelenmesi için diğer Hıristiyan (Doğu Roma/Bizans), Yahudi veya Zerdüş kaynakları kadar önemlidir. İlaveden; Roma, Pers, Doğu Roma (Bizans), İslami Dönem ve Selçuklu dönemine tanıklık eden Edessa el yazmalarının söz konusu dönem araştırmaları için önemli kaynaklar olarak görülmesi, detaylı araştırılması ve incelenmesi gerekmektedir.

12 ve 13. yüzyıllarda da hâlâ önemli bir merkez olan kentte, sadece Süryani değil Ermeni Hıristiyanlar için de ürünler ortaya konmuştur.14. yüzyıldan sonra Edessa'nın Hıristiyan Süryaniler için el yazma üretim merkezi olma özelliğini kaybettiği görülmektedir.

Urfa'nın Edessa olarak bilindiği ve özellikle 13. yüzyıla kadar olan dönemi kapsayan entellektüel merkez profilinin daha iyi anlaşılması için Süryani el yazma araştırmalarının derinleştirilmesi, bununla birlikte, yörede arkeolojik çalışmaların yapılması gerektiği düşünülmektedir. El yazmaların aktardığı tarih, yer ve kişi bilgileri arkeoloji, sanat tarihi, kent tarihi ve din bilimleri için önemli tarihi veriler olarak değerlendirilmelidir.

¹²³ Akalın ve Kutlu'un (2017), Bizans araştırmacıları için Süryanice kaynaklarının önemini ortaya koyan Batılı araştırmacıların çalışmalarının tercümesini yayımladıkları kitap, Türkiye'deki araştırmacılar için Türkçe hazırlanmış klavuz niteliğindedir. Söz konusu kitapta; bir sözlük bölümüyle birlikte, Süryani literatürüne çok önemli katkılar sunan Süryani Uzman Sebastian P. Brock'un, rahmetli Matti Moola'nın ve Meredith L. D. Riedel'in çalışmalarından söz edilmektedir. Özellikle bkz. Sebastian P. Brock, St. Ephrem Ecumenical Research Institute Baker Hill, Kottayam, Hindistan, 1997 (bkz. Akalın ve Kutlu, 2017, s.81-166) ve Meredith L.D. Riedel, Byzantinische Zeitschrift, 105 (2), 2012, s.775-80 (bkz. Akalın ve Kutlu, 2017, s.167-206).

Kaynakça

- Akalın, K. ve Duygu, Z. (2017). Süryani Literatürü. Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları.
- Al- Jadir, A. (2006). Numbers And Dating Formulae in The Old Syriac Inscriptions. *Journal of the Canadian Society for Syriac Studies*, (6), 3-17.
- Atiya, A. S. (2005). Doğu Hıristiyanlığı Tarihi (Çev. N. Hiçyılmaz). İstanbul: Doz Yayınları.
- Avcı, N. (2002). Urfa Ve Yöresinde Yetişmiş Olan Bazı Bilim Adamları. *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 3 (1), Eskişehir, 106, 95-114.
- Baumstark, A. (1922). *Geschichte der syrischen Literatur*, Bonn.
- Bernabò, M. (2008). *Il Tetravangelo Di Rabbula*. Roma: Edizioni di Storia E Letteratura.
- Borbone, P. G. ve Briquel-Chatonnet, F. (2015). Syriac manuscripts. *Comparative Oriental Manuscript Studies an Introduction*, ed. Alessandro Bausi, 57-61, (COMSt). Hamburg: Tredition.
- Borbone, P. G. ve Briquel-Chatonnet, F. (2015). The scribe, the painter and the illuminator at work. *Comparative Oriental Manuscript Studies an Introduction*, ed. Alessandro Bausi, 262-265. (COMSt). Hamburg: Tredition,
- Briquel-Chatonnet, F. (1997). *Manuscripts Syriaques*. Bibliothèque Nationale de France, Paris.
- Brock, S. P. (1979/1980). Syriac Historical Writing: A Survey of the Main Sources. *Journal of the Iraqi Academy (Syriac Corporation)* (5), 1–30.
- Brock, S. P. (1997). *St. Ephrem Ecumenical Research Institute Baker Hill, Kottayam, Hindistan*.
- Brock, S. P. (2012). A Tentative Check List of Dated Syriac Manuscripts up to 1300. *Hugoye: Journal of Syriac Studies*, 15(1), 21-48.
- Brock, S. P. (2013). Manuscripts Copied in Edessa. *Orientalia Christiana: Festschrift für Hubert Kaufhold*, ed. P. Bruns ve Luthe, H. O., 109–127, Wiesbaden: Harrassowitz,
- Brock, S.P.(2012b). Dating formulae in Syriac inscriptions and manuscripts of the 5th and 6th centuries. *From Ugarit to Nabataea. Studies in Honor of John F. Healey*, ed. G.A. Kiraz and Z. Al-Salameen, 85-106, Piscataway J.
- Budge, E.A. W. (1893). *The Book of Governors: the Historia Monastica of Thomas, Bishop of Marga A.D. 840*. London: K.Paul, Trübner, Trench.
- Cinemre, İ.T. (2019). The Rise of Armenian Historiography in the Late Antiquity: Mythology and History. *Journal of History Culture and Art Research*, 8(2), 1-12. doi:<http://dx.doi.org/10.7596/taksad.v8i2.2123>
- Çelik, M. (2007). *Edessa'dan Urfa'ya*. Ankara, Atılım Üniversitesi TTAUAM Yayınları.
- Debié, M. (2019). “The eastern provinces of the Roman Empire in Late Antiquity”, *The Syriac World*, ed. Daniel King, 11-32, Routledge.
- Duygu, Z. (2016). *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antik Çağ*, Ankara: Divan Kitap.
- Eusèbe De Césarée, *Histoire Ecclésiastique* (Çev. Gustave Bardy), 1986,1-4, Paris: Du Cerf.
- Eusebius Werke, (1908) *Die Griechischen Christlichen Schriftsteller. der Ersten Drei Jahrhunderte*, ed. Eduard Schwartz ve Theodor Mommsen, II, Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung.

- Harrak, A. (1992). The Ancient Name of Edessa. *Journal of Near Eastern Studies* 51(3), 209-214.
- Hatch, W. H. P. (1875). *An Album of Dated Syriac Manuscripts* (2. Basım). 1946, Boston: A. Academy of Arts and Sciences.
- Hayes, E.R. (2002). *Urfa Akademisi* (Çev. Yaşar Güneç), İstanbul: Yaba Yayınları.
- Hegedus, T. (2003). Necessity And Free Will in The Thought Of Bardaisan Of Edessa, *Laval théologique et philosophique*, 59 (2) s. 333-344.
- Hunt, L.A. (1997-1998). Manuscript Production by Christians in 13th-14th Century Greater Syria And Mesopotamia And Related Areas, *ARAM*, (9-10), 289-336.
- Jenkins, P. (2008). *The Lost History of Christianity*. New York, NY: Harper Collins.
- Kaplan, A. (2016). The Shape of the Letters and the Dynamics of Composition in Syriac Manuscripts (Fifth-Tenth Century). *Ruling The Script in The Middle Ages*, ed. Marco Mostert, 379-397, *Utrecht Studies in Medieval Literacy* 35, Belçika: Brepols Publishers n.v., Turnhout.
- Kennedy, H. (2001). Syria, Palestine and Mesopotamia, *The Cambridge Ancient History*, 588-611.
- Kessel, G. (2015). Manuscript collection of the Syrian Orthodox church Meryemana in Diyarbakır: A preliminary survey. *Manuscripta Syriaca Des sources de première main*, ed. Françoise Briquel Chatonnet et Muriel Debié, 79-123, *Geuthner: cahiers d'études syriaques* 4.
- Kouymjian, D. (2015). Armenian Codocology. *Comparative Oriental Manuscript Studies an Introduction*, ed. Alessandro Bausi, 116-131, (COMSt), Hamburg: Tredition.
- Kraeling, C. (1935). A Greek Fragment of Tatian's Diatessaron from Dura (Doktora Tezi), *Studies And Documents*, ed. Kirsopp Lake ve Silva Lake, London: Christophers.
- Leroy, J. (1964). *Les manuscrits syriaques à peintures*, I, Paris.
- Lollar, J. A. (2019). "A Survey of the Manuscripts of the Syriac History of John", *International Journal of Apocryphal Literatures*, Belgium: Brepols Publishers, Turnhout, 113-136.
- DelCogliano, M. (2006), Syriac monasticism in Tur Abdin: a present-day account. *Cistercian Studies Quarterly* 41(3), 311–349.
- Metzger, B. M. (2001). *The Early Versions Of The New Testament: Their Origin, Transmission, and Limitations*, Oxford: Oxford University Press.
- Nersessian, S. D. (1958). *The Chester Beatty Library A Catalogue Of The Armenian Manuscripts*, Vol. 1, Dublin: Hodges Figgis & Co. Ltd.
- Nordenfalk, C. (1938). *Die Spätantiken Kanontafeln*, Göteborg: O. Isacsons boktryckeri.
- Riedel, M. L. D. (2012). *Byzantinische Zeitschrift*, 105 (2), 775-80.
- Segal, J. B. (1970). *Edessa: "The Blessed City"*. Oxford: Clarendon.
- Thomson, R. W. (1975). *The Fathers in Early Armenian Literature*, from *Studia Patristica* (12) Berlin, 457-470.
- Witakowski, W. (2007). Syriac Historiographical Sources. *Byzantines and Crusaders in Non-Greek Sources*, 1025-1204, Ed. Mary Whitby, 251-281. *British Academy*.
- Wright, W. (1870). *Catalogue of the Syriac manuscripts in the British Museum acquired since the year 1838*, British Museum, London, Part I.
- Wright, W. (1870-1872). *Catalogue of the Syriac manuscripts in the British Museum acquired since the year 1838*, British Museum, London, Part II.
- Wright, W. (1872). *Catalogue of the Syriac manuscripts in the British Museum acquired since the year 1838*, British Museum, London, Part III.

INTERNATIONAL ARCHEOLOGY, ART HISTORY AND
CULTURAL HERITAGE CONGRESS

November 13-14, 2021 / Adana, TURKEY

(THE PROCEEDINGS BOOK)

WEB: [https:// www.izdas.org/arkeolojikongresi](https://www.izdas.org/arkeolojikongresi)

E-MAIL: izdasconference2@gmail.com

Wright, W. (1898). Ecclesiastical History of Eusebius in Syriac Edited From The Manuscripts, Cambridge: at The University Press, v-vii.

Wright, W. (Jan 1867). Journal of sacred literature and Biblical (record, Apr. 1855-Jan. 1867), London Vol. 10 (20), 461-462.